

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Харків «Майдан» 2020

УДК 94(100)
I-90

Рецензенти:

- І. Й. Бойко** – доктор юридичних наук, професор
С. Д. Сворак – доктор юридичних наук,
доктор історичних наук, професор
Л. Г. Удовика – доктор юридичних наук, професор

*Рекомендовано Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 2 від 26.02. 2020 року)*

I-90   **Історія** держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
ISBN 978-966-372-787-5

Підручник підготовлений відповідно до стандартів вищої професійної освіти України. Автори, враховуючи новітні здобутки як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, зосередили свою увагу на тих подіях та фактах державно-правової історії, які мали визначальний вплив на загальний розвиток інститутів держави і права. Також розглянуто державо-та правотворення тих країн, які тією чи іншою мірою у різні епохи та періоди мали значний вплив на розвиток людської цивілізації, на становлення та розвиток державно-правових інститутів інших країн. У підручнику містяться теми, де розкриваються особливості історії держави і права зарубіжних країн в різні періоди їх виникнення, становлення та функціонування. Окремий розділ присвячено історико-правовому аналізу процесів становлення та розвитку Європейського Союзу, а також його відносинам з Україною.

Матеріал викладається системно, у хронологічній послідовності (з часу виникнення перших державних утворень до сьогодення) та у доступній для розуміння формі. Підручник містить глосарій, питання для самоконтролю, рекомендовану літературу – основну (підручники, навчальні посібники) й додаткову (наукові статті, монографії тощо) до кожного розділу.

Для науковців, викладачів, аспірантів, ад'юнктів, студентів, юристів-практиків, широкого загалу читачів.

УДК 94(100)

Авторський колектив:

Вступ – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України *О.М. Бандурка*

Розділ 1 – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України *О.М. Бандурка*; доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України *О.М. Головка*

Розділ 2 – кандидат історичних наук, доцент *І.А. Логвиненко*; кандидат юридичних наук, доцент *Є.С. Логвиненко*

Розділ 3 – доктор юридичних наук, професор *О.А. Гавриленко*; доктор юридичних наук, професор *Т.Л. Сироїд*; кандидат юридичних наук, доцент *Л.О. Фоміна*

Розділ 4 – кандидат історичних наук, доцент *С.Ю. Іванов*; кандидат юридичних наук, доцент *Ю.О. Загуменна*

Розділ 5 – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України *О.М. Головка*; доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України *В.А. Греченко*

Розділ 6 – кандидат історичних наук, доцент *Б.Г. Головка*; кандидат юридичних наук, доцент *Ю.А. Холод*; доктор юридичних наук, доцент *Обрусна С.Ю.*

Розділ 7 – доктор юридичних наук, професор *М.Ю. Бурдін*; кандидат історичних наук, доцент *Г.Г. Дедурін*

Розділ 8 – доктор юридичних наук, професор *В.Є. Кири-*

Розділ 9 – доктор юридичних наук, доцент *Д.В. Швець*; кандидат юридичних наук, доцент *А.В. Войціховський*; кандидат юридичних наук, доцент *О.С. Устименко*

ЗМІСТ

Вступ

Розділ I ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

§1.1. Історія держави і права зарубіжних країн: загальна характеристика	
§1.2. Предмет історії держави і права зарубіжних країн	5
§1.3. Історія держави і права зарубіжних країн як наукова спеціальність і навчальна дисципліна	22
§1.4. Історія держави і права зарубіжних країн серед юридичних та інших суспільних наук	25
§1.5. Функції науки історії держави і права зарубіжних країн	31
§1.6. Методологія історії держави і права зарубіжних країн	32
§1.7. Принципи історії держави і права зарубіжних країн	38
§1.8. Джерела історії держави і права зарубіжних країн	43
§1.9. Періодизація історії держави і права зарубіжних країн	45
§1.10. Місце історії держави і права зарубіжних країн в системі юридичної освіти	50
Контрольні питання	53
Рекомендована література	54

Розділ II ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

§2.1. Утворення держави на Стародавньому Сході. Іригаційна теорія	56
§2.2. Єгипет	58
§2.3. Месопотамія	69
§2.4. Індія	80
§2.5. Китай	88
Контрольні питання	98
Рекомендована література	98

Розділ III. ДЕРЖАВА І ПРАВО АНТИЧНОГО СВІТУ

§3.1. Становлення та розвиток давньогрецької держави і права	01
3.1.1. Спарта	02
3.1.2. Афіни	08
§3.2. Стародавній Рим	26
Контрольні питання	48
Рекомендована література	49

Розділ IV. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО	
КРАЇН ЄВРОПИ ТА АЗІЇ	51
§4.1. Загальна характеристика феодальної держави і права	51
§4.2. Держава франків	53
§4.3. Франція	63
§4.4. Німеччина	70
§4.5. Англія	80
§4.6. Арабський халіфат	87
Контрольні питання	91
Рекомендована література	92
Розділ V. ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	
У ПЕРІОД НОВОЇ ІСТОРІЇ	95
§5.1. Англія – Велика Британія	95
§5.2. Німеччина	214
§5.3. Франція	230
5.3.1. Велика французька революція, держава і право	231
5.3.2. Держава і право Франції у XIX – на початку XX століття	262
§5.4. Сполучені Штати Америки	301
5.4.1. Передумови утворення Сполучених Штатів Америци	301
5.4.2. Держава і право у північноамериканських колоніях Великої Британії до утворення Сполучених Штатів Америци (початок XVII – 70- рр. XVIII ст.)	305
5.4.3. Конституційно-правовий процес становлення Сполучених Штатів Америци як незалежної держави	317
5.4.4. Особливості розвитку держави і права США у перші дві третини XIX століття	330
5.4.5. Громадянська війна 1861 – 1865 років і розвиток держави і права США у кінці XIX – на початку XX століття	340
Контрольні питання	347
Рекомендована література	349
Розділ VI. НОВІТНІЙ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК	
КРАЇН ЄВРОПИ	352
§6.1. Росія (Російська Федерація)	352
6.1.1. Державно-правове становище Росії в 1917-1920 р.р.	352
6.1.2. Державний устрій і право Російської Федерації в складі Радянського Союзу в 20-40 роки XX століття	360
6.1.3. Державно-правовий розвиток радянської Росії в 50-80 роки XX століття	372
6.1.4. Державно-правовий розвиток Російської Федерації, як незалежної держави	383

§6.2. Велика Британія (Об'єднане Королівство Великобританії та Північної Ірландії)	387
§6.3. Німеччина (Федеративна Республіка Німеччина)	396
§6.4. Франція (Французька Республіка)	406
§6.5. Чехія (Чеська Республіка)	417
§6.6. Польща (Республіка Польща)	423
§6.7. Сербія (Республіка Сербія)	428
§6.8. Основні риси права країн Східної та Південно-Східної Європи	435
Контрольні питання	439
Рекомендована література	44
Розділ VII. ДЕРЖАВА І ПРАВО ОКРЕМИХ КРАЇН АМЕРИКИ В НОВІТНІЙ ЧАС	443
§7.1. Сполучені Штати Америки	443
§7.2. Канада	455
§7.3. Бразилія (Федеративна Республіка Бразилія)	458
Контрольні питання	462
Рекомендована література	463
Розділ VIII. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ ОКРЕМИХ КРАЇН АЗІЇ В НОВІТНІЙ ЧАС	465
§8.1. Іран (Ісламська Республіка Іран)	465
§8.2. Ізраїль (Держава Ізраїль)	480
§8.3. Китай (Китайська Народна Республіка)	489
§8.4. Японія (Держава Японія)	502
§8.5. Індія (Республіка Індія)	513
Контрольні питання	525
Рекомендована література	527
Розділ IX. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД УТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	529
§9.1. Європейська інтеграція, передумови створення єдиної Європи	529
§9.2. Основні етапи формування Європейських співтовариств і Європейського Союзу	540
§9.3. Європейський Союз, як нова організація політичної влади в Європі	548
§9.4. Організаційна структура Європейського Союзу	557
§9.5. Україна в процесах євроінтеграції	564
Контрольні питання	578
Рекомендована література	579
Глосарій понять і термінів	583
Список використаних та рекомендованих джерел з дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»	605

Розділ II

ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

(Логвиненко І.А., Логвиненко Є.С.)

§2.1. Утворення держави на Стародавньому Сході. Іригаційна теорія

Перші держави в історії людства утворилися в регіоні, який в історіографії традиційно називається Стародавнім Сходом. Стародавній Схід – історико-географічний регіон, який включає в себе території Західної, Південної та Східної Азії, Північної та Північно-Східної Африки в період від виникнення перших держав в IV-III тис. до н. е. до початку середніх віків. Саме в цьому регіоні відбувся перехід від первісного ладу до цивілізації, тобто відбулося утворення держави і права. Першими державами були – Єгипет, Шумер, Месопотамія, Сирія, Палестина, Фінікія, Персія, Індія, Китай.

В історіографії немає єдиної думки з приводу того, які чинники сприяли перетворенню первісного суспільства на цивілізоване. Для пояснення виникнення перших цивілізацій на Стародавньому Сході (в тому числі і таких складових як держава і право) вочевидь може застосовуватися к в н **іригаційна (гідралічна) теорія**. Вчені звернули увагу, що перші держави виникли в долинах великих річок: Нілу, Тигру, Євфрату, Інду, Гангу, Хуанхе, Янцзи.

Регулярні повені, родючі ґрунти, теплий клімат сприяли

розвитку рільництва в долинах цих річок. Врожаї, як повідомляє давньогрецький історик Геродот, сягали сам-двісті, сам-триста (напевне ці дані перебільшені, скоріш за все врожаї становили сам-двадцять, сам-тридцять). Одна людина могла примітивними знаряддями праці виробити за рік 500-600 пудів (пуд – 16 кг) зернових з гектара. Це створювало достатньо великий надлишковий продукт, який зосереджувався в руках управлінської верхівки. Разом з тим, долини річок мали складний рельєф: болота, хащі, та й самі річки неспокійні (головне непередбачувані повені). Задля успішного проведення землеробських робіт необхідно було дотримання декількох умов. По-перше, щоб приборкати стихію та отримати великий врожай потрібно було провести широкомасштабні іригаційні роботи, як-то побудувати греблі, канали, штучні водоймища, осушити болота та звести інші споруди, з чітким контролем та режимом функціонування. Завдяки таким роботам можна було надати річковим долинам придатний для рільництва рельєф. По-друге, організація широкомасштабних іригаційних робіт потребувала відповідних знань, насамперед, астрономії, щоб календарно обчислювати час розливів річок, періоди найбільш сприятливих умов для землеробства та технічних знань, які необхідні для возведення складних інженерних іригаційних об'єктів. По-третє, організація будівництва великих іригаційних споруд була можлива лише за умов існування в суспільстві групи людей з навиками управлінської діяльності великих мас населення, тобто керівної верхівки, яка мала діяти цілком легітимно, спираючись на апарат примусу і силу закону. Наявність означених факторів гарантувала успішну життєдіяльність суспільства. В іншому випадку суспільство було приречене на глибоку демографічну і економічну катастрофу.

Сам-двісті, сам-триста – кількість врожаю, коли з одного посаженого зерна отримували двісті або триста зерен.

§2.2. Єгипет

Одна з найдавніших держав світу «Єгипет» утворилася на північному сході Африканського континенту, в долині нижньої течії Нілу. У першій половині IV тис. до н.е. в Стародавньому Єгипті було побудовано систему іригаційних споруд, яка забезпечувала стабільно високі врожаї. Єдина держава складалася поступово: спочатку сформувалося 40 областей – номів, тобто самостійних общин. Усі номи мали свою територію, яка обмежувалася автономною іригаційною системою, були єдиним господарським цілим, мали свій адміністративний центр – місто, де перебували правитель нома та його оточення. Кожний ном мав свій релігійний культ і власних богів покровителів. У другій половині IV тис. до н.е. почався процес об'єднання номів, який завершився утворенням спочатку Нижнього (північного), а пізніше і Верхнього (південного) Єгипту. Союз південних номів був більш консолідованим. На відмінну від півночі, де Ніл розливався на сім рукавів, на півдні він мав єдину течію, що обумовлювало необхідність спільної співпраці. Саме Верхній Єгипет розпочинає боротьбу за об'єднання усіх територій, яка завершується близько 3100 р. до н.е. утворенням єдиної держави.

Історія Стародавнього Єгипту поділяється на декілька періодів:

Раннє царство (3100-2800 рр. до н.е.), або період царювання перших трьох династій єгипетських фараонів; Стародавнє (Старе) царство (бл. 2800-2250 рр. до н.е.), яке включало час царювання III-IV династій; Середнє царство (бл. 2250-1700 рр. до н.е.) – царювання XI-XII династій; Нове царство (бл. 1575-1087 рр. до н.е.) – царювання XVIII-XX династій єгипетських фараонів. Перехідний період між Середнім і Новим царствами – час політичного та господарського занепаду Єгипту спричиненого визвольною боротьбою єгиптян проти іноземців, яка закінчилася створенням єдиної централізованої держави. Отож, Єгипет Нового царства – це велика

імперія, до складу якої увійшли Нубія, Лівія, Палестина, Сирія та інші багаті на природні ресурси області.

У період Пізнього царства (1085-332 рр. до н.е.), час царювання XXI-XXX династій, Єгипет поступово занепадає і не може стримувати завойовників. Спочатку асирійці, а потім перси нападали та розорювали країну. У 332 р. до н.е. Олександр Македонський захопив Єгипет та приєднав до своєї держави.

Суспільний устрій відрізнявся консерватизмом і практично залишався незмінним впродовж усієї історії Стародавнього Єгипту. Це обумовлювалося особливостями економіки країни, де панувало державно-храмове господарювання у яке було залучене усе населення країни. Умовно все населення можна поділити на дві великі соціальні групи: вільних (єгипетська аристократія, жреці, селянство (*мерети*), ремісники тощо) та залежних («слуги фараона», «власність фараона», раби тощо) людей. На вищому щаблі соціальної ієрархії знаходилася аристократія. До аристократії відносились: сім'я фараона, придворні, чиновники, які обіймали високі державні посади, які надавалися фараоном. Посади були такими ж об'єктами власності, як земля, тварини, речі. Посади присвоювались і відчужувались, як і інше майно, а разом з ними і реальне забезпечення посади, до якого входили і люди. Єгиптяни розрізняли приватне і посадове майно. Відмінність ця полягала зовсім не у тому, що приватне майно було, так би мовити, постійною, а посадове – тимчасовою власністю. Оскільки тримання посади було спадковим, то ця різниця не помічалась. Суттєвим було лише те, що посадове майно було невід'ємне від посади і могло відчужуватися лише разом із нею. Службова кар'єра чиновника по суті являла «накоплення посад», які той обіймав за час своєї діяльності. А з посадами збільшувалось і державне майно, яке передавалося йому у власність.²

² Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. С. 193-194.

Жреці розподілялись відповідно до багаточисельних культів, які існували в той час в Єгипті. На чолі кожного культу стояв верховний жрець, якому підпорядковувались інші жреці. Верховний жрець здійснював управління храмовими землями та майном, а під час війни командував військовими силами храму. Титул жреця здебільшого передавався у спадок.

Селяни (мерети) жили общинами, які очолювали сільські старости, що несли відповідальність за виконання повинностей. Саме тому селяни-общинники щорічно залучалися до виконання різноманітних державних робіт. Зважаючи на те, що у періоди Раннього та Стародавнього царств рабство не було поширене, то мерети стали основною робочою силою, на яку покладался увесь тягар виконання державних повинностей.

За часів Середнього царства рабство набуло масового характеру. Воно мало свою специфіку. Так, термін «*джет*», який доволі часто зустрічається в давньоєгипетських дже-релах, буквально трактується як «люди власності». До *джет* відносилися як звичайні раби, так і «раби фараона». У приватних господарствах «раб фараона» йменувався «*джет*» (букв. – «той хто відноситься до власності»). «Раби фараона» зазвичай виступають у документах під тією чи іншою професійною назвою». Наприклад, у Бруклінському папірусі (35.1446), котрий датовано кінцем епохи Середнього царства, складено список 80 рабів, де вказано професії: домашній слуга, повар, пивовар, садівник, ткаля, робітник, цирульник, землероб тощо.³

Трактуючи давньоєгипетські терміни, якими позначаються залежні верстви населення, єгиптологи вирізняють слова «*б'к*» і , оскільки вони не вичерпуються у своєму значенні поняттям «раб». На їхню думку, умовно, «заради зручності», можна перекласти «*б'к*» як «раб», а як «слуга».⁴

³ Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. С. 152-153.

⁴ Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. С. 152.

Стати «б'к» рабом або слугою можна було в наслідок покарання, наприклад, за посягання на храмову, або царську власність. Отже, давньоєгипетське право передбачало таке покарання, як віддання в неджети (*віддання у власність*), тобто фактично перетворення вільного або на (слугу), або на «б'к» (раба). У першому випадку цей стан був тимчасовим, у другому – це довічне позбавлення усіх прав. Раби (б'к) знаходились на нижчому шаблі суспільної ієрархії. В залежності від форм власності раби (б'к) поділялись на:

- державних (власність фараона);
- храмових (власність храмів);
- общинних (власність общини);
- приватних (власність конкретного рабовласника).

Основними джерелами рабства були: військовий полон, народження від рабині та покарання за злочин. Боргове рабство не було поширене.

Хоча раби були найбільш безправною верствою населення Стародавнього Єгипту, проте вони мали право мати свої особисті речі та сім'ю. За скоєнні злочини рабів судили не їхні господарі, а державні органи. У разі надмірно жорсткого поводження вони могли шукати притулку в храмах, що могло стати причиною обернення їх господарів у (слугу) храму. Раб відпущений на волю отримував усі права єгиптянин

Державний лад. Стародавній Єгипет протягом майже трьох тисячоліть був централізованим, за виключенням нетривалих перехідних періодів. Главою держави був *фараон*. Він був носієм вищої юрисдикції. Фараон ототожнювався з богом. Він призначав усіх вищих чиновників, був верховним власником землі та наділяв чиновників земельними наділами за службу. Влада фараона передавалася у спадок. Однак в історії Стародавнього Єгипту були випадки, коли зміна династій відбувалась внаслідок династичної кризи. Як правило, трон наслідував старший син, або ж брати фараона. Допускалося престолонаслідування жінками.

Найближчим помічником фараона був *джаті (чаті)* – великий управитель. Спочатку чаті міг стати лише родич фараона, але з часом на цю посаду призначалися особи, які не мали з ним родинного зв'язку, через свою відданість правителю. Джаті мав широкі повноваження: видавав закони, чинив суд, встановлював прикордонні знаки та межі кожного володіння, храмових господарств, призначав на посади чиновників, здійснював вищі поліцейські функції, встановлював податки, розпоряджався земельними ресурсами, контролював виконання наказів та розпоряджень фараона тощо. Починаючи з Стародавнього царства джаті вважався жрецем «Істини». В період Нового царства джаті фактично контролював управління державою.

Високими посадовцями в державі були головний скарбник та «начальник робіт». Головному скарбнику підпорядковувалися два помічника – «два скарбника бога». Вони управляли усім рухомим та нерухомим майном, контролювали виконання усіх наказів, що стосувалися економічних інтересів фараона, збирали податки, контролювали своєчасне надання та перевіряли фінансову звітність місцевих сановників. «Начальник робіт» здійснював контроль за своєчасним та якісним виконанням будівництва іригаційних, міських, культових споруд, доріг тощо.

До управлінської еліти належав «начальник будинку зброї», який очолював військове відомство, відповідав за озброєння армії, забезпечення її продовольством, будівництво фортець та ін. Нижчі щаблі службової ієрархії обіймала багаточисленна армія сановників, яка отримала назву «слухняні призову»: управителі гробниць, писарі, садівники, птахівники, цирюльники, спостерігачі за косметичним олівцем фараона тощо. «Слухняні призову» – це ті, хто мав безпосередньо вислухати та виконати наказ свого господаря. Одна й та сама особа могла мати «слухняних призову» та сама перебувати у групі «слухняних призову» свого господаря.

Чиновництво «слухняне призову» мало наступні особливості

– воно не було чітко диференційованим (тобто до однієї окремо взятої групи сановників входили як вільні, так і залежні; як вихідці із знатного роду, так простолюдини);

– доволі часто чиновники обіймали декілька посад, за які отримували винагороду;

– винагорода за посаду здебільшого надавалася земельним наділом і отримуючи більш високу посаду сановник, як правило, не позбавлявся попередньої, тому його кар'єра складалась із «акумулявання» посад та винагород;

– переважно посади передавалися у спадок, проте формально призначення чиновника затверджував фараон.

Територіально Стародавній Єгипет поділявся на номі-округи, на чолі з номархами-намісниками. Вони здійснювали вищу судову, адміністративну владу, збирали податки. *Номи* складалися з кількох сільських общин, кожна з яких управлялася общинною радою (*джаджат*) й общинним старостою (*ксерон*). Спершу сільська община обслуговувала іригаційні споруди на своїй території, виконували деякі судові функції, вирішували цивільні суперечки, які стосувалися прав власності чи спадщини. Однак за часів Нового царства члени общинних рад були підпорядковані центральній владі та перетворилися на державних чиновників.

Важливу значення у давньоєгипетській державі мала *армія*. Спочатку вона не була регулярною і складалася із ополченців та особистої охорони фараона. Також армія виконувала *поліцейські функції*. У період Нового царства з'являється постійна армія, системною стала практика використання найманого війська. Поліцейські функції вже виконують спеціально створені для цього загони. Професійність та боєдатність війська значно зростає. Проте постійне збільшення найманого війська призвело до послаблення єгипетської армії. Наприкінці Нового царства імперія втрачає свою військову могутність.

Право Стародавнього Єгипту мало свої особливості. Джерелом права спершу був звичай, який тісно пов'язаний із релігією та міфами. З розвитком держави посилюється

законодавча діяльність фараонів. Хоча цілісних текстів давньоєгипетських законів не збереглося, проте з інших джерел відомо, що фараони склали законоположення з різних галузей управління.

Чимало згадок в історичних джерелах про зовнішньополітичну діяльність правителів Стародавнього Єгипту. Вони підписували міжнародні договори про створення військових союзів, припинення війни та встановлення миру, визначення кордонів, видання злочинців тощо. Договори супроводжувалися обміном подарунків між правителями, складанням династичних шлюбів.

Мирний договір 1272 року до н.е. між єгипетським фараоном Рамсесом II та хетським царем Хетасаром є першим відомим в історії міжнародним договором. Він складався із вісімнадцяти параграфів, що були написані на срібній таблиці. Документ закріплював «мир та багатство на віки» між Єгиптом та Хетським царством і закінчувався прокляттям на адресу того, хто порушить угоду.

Закони, декрети, накази фараонів містили детальні приписи про право власності, його форми (власність фараона, храмова, приватна, общинна), володінні та розпорядженні нерухомим майном. Зокрема, передбачався особливий порядок передачі землі, який передбачав оплату, вступ у володіння, а також проведення сакрального обряду.

Існувало декілька видів договорів, зокрема, міни, займу, найму, купівлі-продажу, оренди, поклажі.

Зобов'язання також виникали через спричинення шкоди особі або майну (делікт).

У Стародавньому Єгипті жінки мали високий правовий статус. У більшості випадків вони мали однакові права з чоловіками. Шлюб складався на підставі договору між чоловіком і дружиною. Придане дружини залишалося її власністю. У деяких випадках все майно сім'ї могло перейти у власність дружини. Продати або подарувати вона мала право лише свою долю. Таким чином, враховувалися інтереси дітей, які претендували на батьківську спадщину.

В Єгипті існувала свобода розірвання шлюбу з обох сторін. Якщо розлучення відбулося за ініціативою чоловіка, то дружині поверталось її придане та виплачувалося відшкодування збитків. У разі розлучення за вимогою дружини, то вона нічого не отримувала.

Успадковувалося майно як за заповітом, так і за законом. Заповіт могли скласти як чоловік, так і дружина. Спадкоємцями за законом були діти обох статей. Першим спадкоємцем визначався старший син. У випадку відсутності дітей – дружина.

Разом з тим закони та звичаї вказують на деяку зверхність чоловіків над жінками. Так, голова сім'ї міг побити у «розумних межах» палицею дружину, а брат – сестру. Якщо побиття спричинило каліцтво, то чоловіку загрожувало покарання. Чоловіку дозволялося мати наложниць і за подружню зраду він не ніс відповідальності. Напроти, якщо зрадила дружина, то вона каралася смертю.

У давньоєгипетських джерелах можна зустріти описання різних юридичних символів і правових процедур. Так, зокрема, саме в Єгипті терези богині *Maat* т ли имв л м правосуддя і справедливості. На розвиток кримінального права великий вплив мала релігія. Оскільки фараон отожднювався з богом, то будь-який соціальний протест або бунт проти нього сприймався як тяжкий злочин та підлягав суворому покаранню.

«Книга Мертвих» – важливе джерело права Стародавнього Єгипту – описує сорок два найтяжчі гріхи-злочини за які невідворотно наступало найсуворіше покарання. Серед перших у переліку визначались злочини проти фараона, держави та релігії.

У «Повчанні гераклеопольського фараона Хеті III сину Мерикара» були визначені загальні принципи й основи системи покарань. Серед них можна виокремити наступні постулати: не варто карати людину, не розібравшись; страта – це крайнє та жорстоке покарання; люди, яким вона загрожує, можуть використовуватися в іншому. Краще

покарати тілесно чи ув'язненням, оскільки це збереже життя тим, хто в подальшому може сприяти добробуту країни та дітонародженню. Водночас повчання містило застереження: якщо є загроза правителю, то організатора заклоту, всю його родину та приборчників мають убити. Також треба викоренити із пам'яті народу його ім'я. Тобто, крім принципів справедливості, невідворотності та рівнозначності покарання вчиненому злочину, у «Повчанні Мерикара» йдеться також про можливість застосування колективних покарань.

Історія Стародавнього Єгипту не залишила єдиного звуку законів. А тому злочини та покарання того часу дослідники вивчають із інших джерел: матеріалів судових засідань; текстів клятв учасників судового процесу – свідків та звинувачених, де визначалося покарання за такі злочини як лжесвідчення, порушення царських декретів, указів та охоронних грамот, які надавались храмам.

Характерним є те, що у кримінальному праві Стародавнього Єгипту не набув поширення принцип таліона. До періоду Нового царства злочин сприймався скоріш як омана, психічна хвороба, що викликає неадекватну поведінку людини. Таке розуміння злочину обумовлювало стримане, обережне ставлення давньоєгипетських правителів до жорстоких видів покарання, зокрема, смертної кари. Зі становленням деспотії більшість злочинів розцінювалася владою як такі, що торкалися інтересів держави або правителя, і суворо каралися. Смертна кара була доволі поширеним видом покарання (як проста, так і кваліфікована). Найбільш жорстока страта загрожувала тому, хто зазіхнув на владу. На одній із давньоєгипетських погребальних стел було розміщено текст такого змісту: «Не існує могили тому, хто здійснив злочин проти його величності: його тіло кинуте в річку».

Смертне покарання розглядалося у Стародавньому Єгипті не лише як страта тіла, а й душі. Відсутністю могили виключалася будь-яка можливість врятуватися злочинцю у Потойбічному світі. Могила мала особливе значення

в давньоєгипетській релігійній ідеології. Людина, яка за життя дотримувалася *маат*, не помиралася, а роздвоювалася на духовну й тілесну частину своєї сутності. Могила вбачалася як простір окремого існування тіла людини від його душі. При цьому вважалося, що за певних умов душа може повернутися в тілесну оболонку, де колись жила, і відбудеться воскресіння померлої людини до нового життя. Карали смертю не лише за державні злочини, а й, наприклад, за крадіжку з гробниць, порушення клятви та ін. Навіть за вбивство раба могла бути застосована смертна кара.

Широко застосовували тілесні покарання, обернення в рабство, штрафи, направлення в спеціальні поселення, де злочинець фактично позбавлявся волі й виконував фізично важкі роботи. Поширеною була практика призначення декількох покарань: каліцтво і направлення на каторжні роботи в Ефіопію; призначення 100 ударів, нанесення 50 поранень і насадження на кіл; призначення 100 ударів і втрата прав на частину спадщини або на всю спадщину; відрізання язика, позбавлення звання та віддання в ремісники тощо. При визначенні покарання враховувалася ступінь вини звинуваченого або його співучасть у злочині, соціальний статус постраждалого та об'єкт злочину. Найбільш за все, законом захищалися власність фараона та храмова власність. Тут передбачалися суворі покарання: стократний штраф, побиття палицями, каліцтво, віддання в рабство, заслання на важкі роботи, смертна кара. За крадіжку власності приватної особи злочинцю, як правило, загрожувало тілесне покарання (відрізання руки), повернення вкраденого та штраф. В давньоєгипетському законодавстві зустрічається таке поняття, як «тяжкий злочинець», що передбачало призначення найсупорішого покарання.

Побиття палицями, понівечення або відрізання носа та вух – загрожувало за лжесвідчення, а також тим, хто в ході судового розгляду підтверджував слова лжесвідків. Покарання їм виносились таке, як і звинуваченому. Тяжкі тілесні покарання передбачалися за згвалтування. Гвалтівника

кастрували, оскільки вважалось, що цей злочин містить в собі три великих зла: образу, занепад моралі та невідзначеність походження дитини. За адюльтер без насилля чоловік приговорювався до тисячі ударів різками, а жінці відрізали носа. Цим покаранням тогочасний Законодавець намагався зробити так, щоб жінка втратила свою красу й не здатна була зваблювати чоловіків.

Таке покарання, як відсікання вух, в уяві давньоєгипетського суспільства мало не лише фізичні, а й трагічні релігійні наслідки. Саме через органи слуху людина могла сприймати настанови бога й підготувати себе до переходу в потойбічний світ. Відрізання вух фактично позбавляло можливості знайти шлях до вічного життя.

Тілесні покарання в Стародавньому Єгипті були звичним явищем, і особливою гордістю єгиптянина була можливість сказати про себе, що його «ніколи не били в присутності посадової особи».

Суд (кенбет) протягом усієї історії Стародавнього Єгипту не був відокремлений від адміністрації (вищим суддею був фараон). Чиновник, який відповідав за конкретну справу чинив суд своїм підлеглим. Суд в основному був колегіальним. Вищий суд від імені фараона чинив візир. У добу Нового царства діяла верховна судова колегія, що складалася із 30 суддів, до якої обиралися представники знаних громадян різних міст.

У номах діяли свої суди. Судовий розгляд здійснювали номархи. Нижчою ланкою судової системи були місцеві суди, функції яких виконували ради общин.

Релігійні злочини розглядали жрецькі суди. Склад жрецького суду «присутності» був непостійним. У Фівах, наприклад, він змінювався щодня. Рішення жреця-оракула не підлягало оскарженню.

Фараон, як вища судова інстанція, міг особисто вирішити справу та скасувати рішення будь-якого суду. За наказом фараона створювалися надзвичайні судові комісії з розгляду таємних справ.

§2.3. Месопотамія

Міжріччя Тигру й Євфрату – створювало сприятливі умови для проживання людської спільноти. Родючі ґрунти та теплий клімат дозволяв збирати декілька врожаїв на рік, що сприяло збільшенню населення у даному регіоні. Однак, на відмінну від Єгипту, де розливи Нілу були систематичні, ріки Тигр та Євфрат розливалися в різний час, часто не передбачуваний, що потребувало більших зусиль на створення іригаційної системи, підтримання її в належному робочому стані. З'являється необхідність упорядкування та управління великими масами людей задля більшої ефективності праці на будівництві та обслуговуванні іригаційних споруд, що стало визначальним чинником розвитку цивілізації на цих землях.

Історія держави і права Стародавньої Месопотамії поділяється на чотири періоди:

- шумерський (бл. 3000-2360 рр. до н.е.);
- шумеро-аккадський (бл. 2360-2024 рр. до н.е.);
- період занепаду та роздробленості єдиної держави (бл.2024-1894 рр. до н.е.) та утворення кількох самостійних (Ісин, Ларса, Марі, Ешнунна);
- вавилонський (бл. 1894-538 до н.е.).

Найважливішим за своїм політичним впливом у регіоні стало наприкінці XIX ст. до н.е. Давньовавилонське царство (1894-1595 рр. до н.е.). Найбільшого соціально-економічного та політичного розвитку Вавилон досяг за часів правління Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.), який об'єднав на нових адміністративних засадах (створив області й округи, що управлялися вищими сановниками) величезні території від Перської затоки до Сирії. Була створена могутня імперія з державною ідеологією – культом єдиного бога, «найголовнішого над богами» – Мардука.

Суспільний устрій. Усе населення Вавилону поділялося на вільних та невільних (рабів). Вільне населення складалося з повноправних та неповноправних громадян.

Повноправні громадяни – *авілуми* (у перекл. – «люди», «сини людини», «мужи») відрізнялися між собою, насамперед, за професійною ознакою. Вищими вважалися чиновники двору володаря – радники, міністри правителя, його охоронці, верховні жреці, військові начальники. Нижчу сходинку соціальної ієрархії посідала храмова знать, за нею – общинна знать (управлінці в провінціях, багаті й впливові чиновники та ті, хто займався розумовою працею). Більшість общинників і міських мешканців – селяни, ремісники, дрібні торговці та інші, хто займався фізичною працею – складали нижчу категорію повноправного населення.

Неповноправні громадяни – *мушкенуми* (у перекл. – «дрібний люд», «покірні», «ті, хто б'є чолом»), особи, які склали окрему групу вільних людей. У порівнянні з авілумами соціальний статус мушкенумів був нижчим. У науковій літературі зустрічаються різні пояснення їх походження, зокрема

- мушкенуми – це колишні раби, яких господар відпустив на волю
- мушкенуми – це дворові слуги, які обслуговували знать;
- мушкенуми – це населення міст і областей, що були підкорені Вавилоном;
- мушкенум – вільна людина, що не була членом общини, у зв'язку з чим була обмежена в правах.

Життя і здоров'я цієї категорії громадян хоча й захищалося законодавством, проте не так суворо як авілумів. Так, наприклад, у випадку спричинення тілесних ушкоджень авілуму, винний мушкенум відповідав за принципом таліона (тобто рівної відплати – «око за око», «зуб за зуб»). Якщо ж постраждав мушкенум з вини авілума, то останній, як правило, сплачував штраф.

Нижчу верству населення складали раби – *вардуми*. Вони могли бути власністю правителя, храму або приватної особи. Джерелами рабства в Стародавній Месопотамії були: полон, народження від рабині, продаж дітей у рабство батьками, потрапляння в рабство за невідплатні борги

(т. зв. боргове рабство), обернення в рабство як покарання злочинця за скоєний злочин.

Раб ототожнювався з майном, яке мало свого власника. Отож зазіхання на раба як на державну, чи приватну, чи храмову власність жорстоко каралося Законодавцем. Раби не мали права на власне майно, звертатися до суду, укладати шлюб тощо. Вони вирізнялися серед іншого населення, оскільки носили клеймо. Клеймувалися раби двома способами перший – коли рабу стригли волосся й залишали лише локон (*абуттум*), а другий – нанесення клейма розпеченим залізом. У першому випадку позбавитися знака раба було доволі просто – досить змінити зачіску або збрити волосся повністю. Проте самовільне позбавлення *абуттуму* жорстоко каралось. Цирульнику, який збривав без дозволу хазяїна знак раба, відрізали пальці. Якщо це було зроблено несвідомо, то того, хто ввів його в оману, карали смертю, а тіло закопували біля воріт будинку (ЗХ, ст. 226, 227).

Державний лад. У Вавилоні, одному з найбільших міст древньої Месопотамії, правитель уособлював верховну релігійну, законодавчу, виконавчу та судову владу. Він мав великий штат чиновників, за допомогою якого здійснював управління господарством: керував будівництвом іригаційних споруд, храмів, встановлював ціни на товари, визначав розмір винагород будівникам, ремісникам, лікарям. З розвитком лихварства була пов'язана діяльність особливих чиновників – державних контролерів.

Владу правителя неможна назвати безумовно деспотичною. Навіть за часів Хаммурапі існували общинні органи управління: ради старійшин, сходи общини, які провадили адміністративну та судову владу на місцях, виконували деякі поліцейські функції, розподіляли податки, визначали розміри зборів тощо.

Можновладець призначав намісників на Північ і Південь країни. Уся держава поділялася на області та округи, якими управляли державні чиновники. Вони організовували збір податків, відповідали за порядок на підлеглий

території, скликання ополчення, контролювали діяльність призначених голів общин.

Складними були взаємовідносини між центральною владою та храмами, у власності яких знаходились великі масиви землі. Храми намагалися бути економічно незалежними. Це заважало централізації царської влади. Лише за Хаммурапі храми були підпорядковані центральній владі. Правитель призначав жреців та адміністраторів храмів, вимагав надання звітності за господарську діяльність.

Зміцненню влади володаря сприяло створення постійної армії. До вавилонського періоду основною військовою силою було общинне ополчення. За Хаммурапі відбувся відрив постійної армії від общинного землеволодіння. Воїн (*редум*, *баірум*) отримував наділи землі, який забезпечував усю його сім'ю. З метою зміцнення дисципліни та боєздатності армії значно посилювалась відповідальність за порушення наказу. Жорстоко карались військові начальники, які використовували майно підлеглих у власних цілях або віддавали солдата у найм. Служба воїна вважалася «вічною». У Вавилоні професійні військові виконували також поліцейські функції.

Право. У ранній період історії Шумера ще не було писаного права. Найдавнішим джерелом права народів Стародавньої Месопотамії були звичаї, які гуртувалися на релігійних нормах.

Цінними джерелами права Стародавньої Месопотамії є Закони Ур-Намму (2112-2094 рр. до н.е.) родоначальника III династії Ура, Закони Ліпід-Іштара (1934-1923 рр. до н.е.) правителя царства Ісини, Закони царя Білалами царства Ешнунни (бл. 1770 р. до н.е.) та найбільш відомі Закони царя Хаммурапі.

У законодавчих пам'ятках давньосхідних деспотій простежуються схожі риси: пояснення божественного походження правителя, його справедливості при визначенні навіть найсуворішого покарання; відсутність чіткого розподілу між моральними та правовими нормами; мораль і право представляли собою цілісну єдину нормативно-регуля-

тивну систему, яка в основному витісняла кровну помсту, покарання базувались на принципах справедливості, невідворотності та відплати. Однак, незважаючи на схожість низки норм та базових принципів побудови давніх кримінальних законів, вони мали й суттєві відмінності, оскільки кожен правовий акт так чи інакше відображав реалії свого часу, особливості державної влади тощо.

Перше відоме науковцям давнє законодавство – Закони Ур-Намму. Володар Шумера і Аккада, як продовження своєї політики централізації загальнодержавної влади, вдався до уніфікації права країни. Було складено перелік судових рішень (*дітілл*) на окремі випадки правопорушень, які розглядались у судовому порядку в номах-провінціях. Тому переважна більшість законодавчих норм складена в казуїстичній манері.

Закони Ур-Намму починаються з прологу, де розповідається про добрі діяння правителя та божественне походження його влади. Після прологу викладаються правові положення. Основна частина законів передбачала покаранням за правопорушення штрафні санкції. Принцип таліона в даному законодавстві не став базовим і замінювався штрафами, що є характерною особливістю цієї пам'ятки права. Казуїстична структура викладення, «якщо (скоєно такий-то злочин), то (має бути таке-то покарання)», була в подальшому застосована в законодавчих пам'ятках інших стародавніх держав.

Найбільшого розвитку законодавство Стародавнього Вавилону досягло за часів Хаммурапі, який провів кропітку кодифікаційну роботу. Вже на другому році його перебування при владі з'явився звід законів. Нажаль текст цього документу не зберігся. Наприкінці правління були складені нові Закони, зміст яких відомий сучасним науковцям.

Текст Законів Хаммурапі був знайдений французькими вченими у 1901-1902 рр. під час археологічних розкопок міста Сузи (столиці стародавнього Елама). Закони були викарбовані клинописом на базальтовій стелі заввишки

2,25 м. на верхній частині стели розташоване зображення царя Хаммурапі, який стоїть перед богом Сонця, правосуддя та пророцтва Шамашем. Зображення могутнього бога повинно було надати сакральності законам. Під зображенням розташовується текст законів. Останні 35 статей були зіпсовані ще в давнину і відтворені сучасними дослідниками на підставі численних копій та посилань на оригінал документа. Їх було знайдено досить багато.

Закони Хаммурапі складаються з трьох частин: 1) вступна частина 2) основна частина, що містила власне правові норми; 3) епілог. У вступній частині зазначено, що закони повинні захищати населення від кривд та викоринити беззаконня. Найбільшу наукову вагу має друга частина Законів, яка складається з 282 статей. Оригінальний текст документа не поділявся на статті. Розподіл на окремі статті був зроблений дослідниками пізніше.

Статті 1-5 присвячені процесуальним питанням, ст. 6-126 – майновим відносинам, ст. 127-195 – шлюбно-сімейним відносинам, ст. 196-214 – покаранням за тілесні ушкодження, ст. 215-282 – операціям з рухомим майном, пов'язаними з цим порушеннями та розмірами оплати праці.

Закони Хаммурапі чітко окреслюють специфічні риси права Стародавнього Сходу, зокрема:

- 1) юридичне закріплення станової нерівності й робото-власництва
- 2) казуїстичність, оскільки кожна норма регулює конкретне правопорушення, а загальні норми відсутні;
- 3) наявність значної кількості прогалин в праві, тобто відсутність об'єктивно необхідних норм;
- 4) через низький рівень юридичної техніки багато норм сформульовано нечітко;
- 5) тісний зв'язок права з релігією;
- 6) у праві використовується принцип *таліона*, тобто рівної відплати;
- 7) домінують кримінально-правові приписи над цивільно-правовими.

У вступній частині Хаммурапі іменем богів закликає дотримуватися положень законів й погрожує карами за порушення їх приписів.

Законами закріплювався поділ суспільства на стани. Передбачались різні форми особистої залежності і, як наслідок, за представниками різних соціальних груп закріплювалися не однакові за своїми юридичними можливостями, права та обов'язки. Хоча усі вони (більшою чи меншою мірою) мали правоздатність як у майнових, так і особистих правах.

Цілком повноправною особою (суб'єктом права) вважався самостійний чоловік-господар, глава патріархальної родини *авілум*. Він міг належати до вільних общинників, бути власником наданої йому общинної землі, мати усі права, пов'язані з майновими і сімейними відносинами. До іншої категорії вільних людей належав мушкенум. Він на умовних соціальних сходах знаходився нижче авілумів, оскільки Закони «дешевше» оцінював його майно, заподіяні їм тілесні ушкодження тощо. Однак земельна власність мушкенумів охоронялася поряд із храмовою і палацовою. У разі розлучення з дружиною вони сплачували лише третину суми, яку мали сплачувати у такому разі повноправні общинники. Вочевидь, це було пов'язане з тим, що мушкенуми були одноосібниками, тоді як авілуми зберігали зв'язки з общиною і могли розраховувати на підтримку сусідів і родичів у разі виникнення конфліктів.

Найнижче на соціальних сходах знаходилися раби. Рабство було патріархальним і палацовим. Рабів могли мати як авілуми, так мушкенуми. Поширеною формою особистої залежності була боргова кабала, якій присвячено чимало статей Зводу. Боржник, який відпрацьовував свій борг не вважався рабом. Термін відпрацювання боргу встановлювався у три роки. Передбачалися умови утримання боржника та обставини за якими боржник обертався на раба. Смерть через неналежне поводження закладеного за борги сина боржника каралася смертю сина кредитора.

Значна увага приділялася нормам *цивільного права*. Закони Хаммурапі охороняли різні форми права власності, зокрема монархічну, храмову, общинну, приватну.

У Вавилоні існувало умовне держання майна. За виконання служби, передусім військової, правитель надавав у користування ділянку землі або інше майно. При цьому власником землі залишався володар. Такий правовий режим називається *ільк* або *ілку*.

Доволі детально виписано у Законах Хаммурапі норми *зобов'язального права*. Для виникнення зобов'язань визначалися дві підстави: укладення договору та делікт (завдання шкоди). Видами договорів були: оренда, купівля-продаж, позика, зберігання, доручення та особистий найм. Договір продажу найбільш цінних предметів (землі, раба, побудови, тварини) складався у письмовій формі на глиняних табличках у присутності свідків. Продавцем мав бути лише власник майна. Звертає увагу намагання Хаммурапі врегулювати норми оплати праці. Напевно це перша в світі спроба регулювання трудових відносин.

Провідним способом забезпечення виконання договору був заклад. Заклад – це забезпечення угоди майном. Кредитор в разі невиконання договору задовольняв свої вимоги за рахунок закладених речей.

Значна кількість приписів Законів Хаммурапі стосується порядку відшкодування майнових претензій внаслідок заподіяної шкоди.

Договірні відносини у Вавилоні поширювалися й на *шлюб*. Визначалися умови та порядок укладення шлюбу, основою якого ставав договір між нареченим та батьком нареченої. При цьому небажання нареченої не ставало перешкодою укладання шлюбу. Наречений мав внести викупну плату сім'ї нареченої. Траплялися випадки укладання шлюбу між представниками різних категорій населення, навіть між рабами та вільними.

У Законах Хаммурапі досить детально регламентувалися особисті та майнові відносини між подружжям. У сімей-

них відносинах домінував чоловік. Дружина за перелобство жорстоко каралася. У разі безпліддя дружини, чоловік міг привести додому наложницю чи рабину для народження дитини. Передбачалося розлучення, як за ініціативою чоловіка, так і за ініціативою дружини.

Дитина була не лише об'єктом а й суб'єктом права. Вона могла бути предметом закладу. Разом з тим батько не міг довільно позбавити дитину спадщини, встановлювалася рівність дітей, навіть якщо вони були від матері рабині. Успадкування могло бути за законом та за заповітом.

Загальне поняття злочину у *кримінальному праві* давньосхідних держав було відсутнім. Стародавнім правом не розмежовувалося приватноправове правопорушення (делікт) та злочин, гріх та злочин. Закони Хаммурапі, як і інші кодифікації стародавнього часу, не надають переліку всіх діянь, що визнавалися злочинними. У Законах можна віднайти лише три групи злочинів: проти особи, майнові та злочини проти сім'ї й моральності.

До майнових злочинів Закони відносять крадіжку худоби, рабів. Приховування рабів, зняття з них клейма також вважалися злочинними діями. Як відмінний від крадіжки злочин, Закони називають пограбування. Усі майнові злочини каралися надзвичайно суворо – стратою чи каліченням (відрубанням руки, наприклад), або величезним штрафом, що у багато разів перевищував вартість вкраденого, заплатити який міг далеко не кожен. Несплата такого штрафу загрожувала злочинцю смертю.

Серед злочинів, що підривали сімейні основи, Законами називалися перелобство (лише з боку дружини), кровозмішення (наприклад, зв'язок матері із сином, батька з дочкою та іншими близькими родичами). Називаються злочинами й дії, що підривали батьківську владу (син, що вдарив свого батька, позбавлявся руки).

Покарання відзначалися своєю жорстокістю (смертну кару застосовували більш ніж у 30 випадках) і керувалися принципом рівної відплати. Так, якщо завалився будинок

і під завалами загинув господар, то будівельник, який його побудував, мав бути покараний смертю. У деяких випадках відповідальність за злочин несли не прямі винуватці, а їх рідні, зокрема діти за батьків. Отож син будівельника, з вини якого обвалилася споруда і вбила чи покалічила сина господаря, відповідав за працю свого батька: його належало теж убити чи покалічити. У разі смерті від побоїв вагітної жінки мали вбити дочку звинуваченого. Очевидно, у Вавилоні навіть у розвинуту епоху зберігалися ще залишки сімейної, родової, колективної відповідальності.

Широко застосовувалися різноманітні тілесні покарання, зокрема, калічництва: ушкодження ока, зуба, кістки. В усіх випадках при визначенні покарання діяв принцип таліона: на винного чекає та ж доля, що й на потерпілого. У випадку заподіяння побоїв зі злочинця мав стягуватися певний штраф.

Отже, злочинця не намагалися перевиховати: лише помститися та по можливості відшкодувати збитки. Широко застосовувався принцип таліона при визначенні покарання злочинцю, який мав рівний соціальний статус з постраждалим. Нижчому за соціальним статусом, як правило, призначався штраф. Закони Хаммурапі містять звичайний (матеріальний таліон) (наприклад, стаття 200), дзеркальний таліон (стаття 230) та символічний таліон (стаття 195).

Суд і судовий процес. У Стародавній Месопотамії правосуддя здійснювалося переважно храмовими й общинними судами. Судовими органами були ради храмів, общинні збори або колегії общинних судів. У найдавніших джерелах згадуються і суди правителя. Так, ще в шумерському місті-державі Лагаші існував особливий верховний суддя, який здійснював судочинство від імені володаря.

З посиленням царської влади обмежуються судові повноваження общин і храмів. Колегіальні суди, як і раніше, склалися з членів ради старійшин, проте очолювали їх голови общин. Юрисдикція таких судів не поширювалася на царські особи та справи, що стосувалися царського майна.

За Хаммурапі в усіх великих містах були створені особливі суди, де здебільшого розглядалися справи вищих сановників. Правитель мав право помилування в разі винесення смертного вироку. Він розглядав скарги на судову тяганину, зловживання суддів, відмову у здійсненні правосуддя. Скарги передавалися володарем відповідним адміністративним або судовим органам: общинним чи державним. Причому будь-яке рішення цих органів було в принципі остаточним. Намісники майже всюди могли здійснювати виклик до суду, розшук та арешт злочинців.

Поряд із посадою судді, існували судові посади оповісників, поліцейських і судових виконавців, гонців та писарів. У вавилонський період деякі судові повноваження залишаються і за храмами.

Судові рішення у свідомості вавилонян здавна пов'язувалися з уявленнями про справедливість. Ще за царя Ур-Намма (2112-2094 рр. до н.е.) розуміння справедливості по суті ототожнювалося з царським божественним правосуддям і законами правителя, а всі покарання сприймалися як богами дані.

Судовий процес за Законами Хаммурапі мав обвинувально-змагальний характер. Порушення справи відбувалося за заявою потерпілої сторони. Судді мали особисто розібратися у суті справи. Аргументами доведення служили показання свідків, клятви, ордалії (згадуються випробування водою). Суддя не мав права змінити своє рішення. Якщо він це робив, то сплачував штраф у 12-кратному розмірі від суми позову та позбавлявся свого місця без права судити коли-небудь у подальшому.

У Вавилоні не всі покарання здійснювалися за вироком суду. За пролом у стіні спійманого злочинця вбивали біля нього, а за крадіжку під час пожежі злодія мали кинути у вогонь. Найімовірніше, це був самосуд, який у таких випадках допускався Законами Хаммурапі. Він свідчив про те, якого великого значення надавалося захисту приватного майна та можливості негайно помститися злочинцеві.

§2.4. Індія

Процес утворення єдиної держави в Індії був складним і тривалим. Перші держави у долині ріки Ганг утворилися у II тис. до н.е. З цього часу розпочався ведичний ⁵ період, який пов'язаний із проникненням в Індію арійських племен й утворенням ними державності. З часом вожді племені (*раджі*) підпорядкували собі старі органи общинного самоврядування та зосередили значну владу. Органи племінної адміністрації поступово перетворюються в державні, створюється єдине постійне військо, яке очолює начальник (*сенані, сенapati*).

Наступний період – магадхо-маурійський (др. пол. I тис. до н.е. – I тис. н.е.) – характеризується падінням ролі інститутів племінного управління, посиленням монархічної влади та утворенням єдиної централізованої держави, яка досягла найвищого розвитку за царювання Ашоки (272–232 рр. до н.е.).

Суспільний устрій. Все давньоіндійське суспільство поділялося на чотири замкнені групи – варни: брахманів, кшатрійів, вайшів та шудр.

Варна (санскр. – якість, колір, категорія) – термін для позначення чотирьох основних станів суспільства в Стародавній Індії. Варни з'явилися ще в докласовому суспільстві. Поступово, з розкладом первісної демократії, суспільство поділяється на категорії, нерівноправні за своїм суспільним статусом, правами та обов'язками. Встановлюється строга ендогамність (укладання шлюбів в межах своєї варни), спадково закріплена професія. Панівне становище посідали брахмани та кшатрії. Дві інші варни – вайшї та шудри були більш обмеженими у своїх правах і мали обов'язкувати вищі варни. Приналежність до певної варни визначалася за народженням та освячувалася релігією.

---

⁵ Веди – літературні твори релігійного змісту, які з часом стали священними книгами індусів.

Вважалося, що бог Брахма – творець усього суцього – створив брахманів зі своїх уст, кшатріїв – з рук, вайш'їв – зі стегна, шур – із ступні. Права й обов'язки кожної варни закріплювалися в законах – *дхармах*

Брахмани – вища варна, яка складалася з жерців. Основним завданням брахманів було виконання релігійних культів, тлумачення Вед. Вони також брали участь в управлінні державою. За участю брахманів було складено Закони Ману.

Кшатрії (санскр. – влада, панування, сила) – друга вища варна у Стародавній Індії. Склалася з представників військово-племінної верхівки. З кшатріїв походили правителі, воїни, чиновники державного апарату. Згідно з Законами Ману головним завданням кшатріїв була охорона брахманів. Тільки їм дозволялося носити зброю, брати участь у війнах. За вбивство кшатрія встановлювався штраф вдвічі менший, ніж за вбивство брахмана, але вдвічі більший, ніж за вбивство вайш'ї та у чотири рази більший ніж за вбивство шудри.

Вайш'ї – члени третьої варни, до якої входили вільні общинники, купці, землероби, скотарі та деякі ремісники.

Шудри – представники четвертої, найнижчої варни в Стародавній Індії. Шудри не були членами общини і мали служити трьом вищим варнам. Їм дозволялося займатися деякими ремеслами та акторством. За вбивство шудри вбивця сплачував штраф тотожний штрафу за вбивство собаки

Державний лад. У ведичний період централізованої держави не було. Існували міста-держави, які об'єднували племенні союзи. Основою суспільної організації була обина.

У IX-VIII ст. до н.е. створюються перші держави, які постійно ворогують між собою. Жодному з державних утворень не вдалося стати домінуючим та виконати консолідуючу функцію, яка б призвела до утворення єдиної централізованої держави.

Під впливом зовнішньої загрози у V ст. до н.е. процеси політичної консолідації прискорилися, що призвело до утворення відносно стабільних і сильних давньоіндійських держав Кошали і Магадхі. Протиборство між ними завершилося перемогою Магадхі. Вигідне географічне розташування сприяло розвитку торгівлі, що мало наслідком економічне зростання держави. З приходом до влади нової династії створюється імперія Маур'їв, яка досягла свого найвищого розвитку за володаря Ашоки (268-232 рр. до н.е.)

Особливості імперії Маур'їв полягали в тому, що відносна централізація держави трималася не лише на військовій силі, а й на гнучкій політиці об'єднання, яку проводили правителі. Отож, протягом усієї історії імперії Маур'їв прослідковується боротьба двох тенденцій: перша – до встановлення централізованого правління; друга – до сепаратизму та роздробленості.

Главою держави був монарх, який очолював також адміністративний апарат і мав вищу законодавчу владу. Він призначав на високі державні посади чиновників, верховних судій, був головнокомандувачем армії, головою фіскальної адміністрації, контролював місцеве управління, очолював будівництво іригаційних споруд. В період імперії сформувалася концепція чакравартина – єдиного правителя. Як і в інших державах давньосхідної цивілізації, влада володаря вважалася божественною. Однак правитель не мав усієї повноти влади. Він мав ділити її з радниками, а також представниками населення.

Постійні палацеві заколоти стали причиною створення розвиненої служби нагляду. Під наглядом перебували не лише чиновники різних рангів, але й мешканці міст і сіл. Велика увага приділялася особистій охороні монарха.

Правитель мав два дорадчих органи: – парішад і раджасабха. Перший складався з 7-8 сановників вищого рангу. До раджасабхи входили не лише державні чиновники, але й представники провінцій, міст, старости поселень. Окрім

того, існувала таємна рада, до якої входили особливо наближені до володаря особи.

В Стародавній Індії збиралися Народні збори – сабха. З посиленням влади монарха вплив сабхи на державне життя зменшується і з часом вона підпорядковується правителю та стає його радою (раджа-сабха).

Система адміністративного поділу та місцевого управління була доволі розгалуженою й складною. Лише частина території держави знаходилася під безпосереднім управлінням володаря.

Найбільшою адміністративною одиницею була провінція. Вони мали деяку самостійність. На чолі чотирьох головних провінцій стояли найближчі родичі монарха, до обов'язків яких входили: захист території, охорона порядку, збір податків, забезпечення будівельних робіт тощо. Також існували звичайні провінції (джанапади). Вони поділялися на області (падеші), округи та селища. Очолювали джанапад великі державні чиновники – раджуки.

Велике значення мала армія, оскільки війна проти інших народів розглядалася як важливе джерело процвітання держави. Володарю належала більша частина трофеїв – золото, срібло, зброя, а також захоплена земля. Решта віддавалася війську.

Армія складалася з дружини правителя, загонів кінноти та підрозділів бойових слонів. Військо було кастовим. Носити зброю мали лише кшатрії. Представники інших «двічі народжених» бралися за зброю, коли наставав «час біди». Військо комплектувалася також із найманців, воїнів-союзників, васалів.

Армія стояла на захисті державної цілісності держави і виконувала функції охорони громадського порядку.

Право. У Стародавній Індії поняття права як сукупності самостійних норм, що регулюють суспільні відносини, було невідоме. Повсякденне життя індійців регулювалося правилами, затвердженими в нормах, які за своїм характером були більше етичними, аніж правовими. Окрім того

ці норми мали релігійний характер. Норми, що визначали поведінку людей у повсякденному житті (дхарми), містилися у збірниках – дхармашастрах. Найбільш відомою дхармашастрою є Закони Ману (Ману-сміті). Точна дата їх укладення невідома. Найчастіше її відносять до періоду II ст. до н.е. – II ст. н.е. Текст Законів поділено на 12 глав та загалом складається з 2685 статей. Безпосередньо правовий зміст мають лише статті, що містяться переважно у VIII та IX главах. Головне в Законах Ману – закріплення існуючого суспільного кастового порядку.

У період створення Законів Ману в Індії вже добре розуміли різницю між власністю й володінням, а охороні приватної власності приділялася значна увага. Закони називають сім можливих способів *набуття права власності* спадкування; дарування; купівля; завоювання; лихварство; виконання роботи; одержання милостині. Був відомий і такий спосіб виникнення права власності, як давність володіння річчю. При цьому підкреслювалося, що лише при законному підтвердженні людина із володільця перетворюється на власника. Купувати річ можна було лише у її власника. Доводити право власності, посилаючись на сумлінне володіння, заборонялося. Якщо у сумлінного набувача виявляли вкрадену річ, то її вимагалося повернути попередньому власнику.

Серед основних видів власності Закони Ману називають землю. Земельний фонд держави складали землі володаря, общинні та приватні. За незаконне присвоєння чужої власності (чужої ділянки землі) накладався великий штраф, а особа, що присвоїла чужу землю, оголошувалася злодієм. Закони Ману охороняли й право власності на рухоме майно – худобу, різноманітний інвентар, рабів.

Детально опрацьовані у Законах Ману *зобов'язальні відносини* Переважно, тут йдеться про зобов'язання з договорів. Встановлювалися деякі вимоги, що були загальними для усіх договорів. Наприклад, правочин визнавався недійсним у разі, якщо його було укладено з порушенням

дхарми, поширеної у ділових стосунках, за допомогою обману або примусу, в стані сп'яніння, психічно хворою особою, людиною похилого віку, дитиною, рабом, або особою, яка не була уповноваженою до його укладення.

Найдетальніше описується *договір позики* Законом встановлено непорушність боргових зобов'язань. Якщо боржник не міг вчасно сплатити борг, то він повинен був його відпрацювати. При цьому кредитор, який належав до нижньої касти, не міг примусити відпрацювати борг боржника, що належав до вищої касти. Особа більш високого походження, ніж боржник, віддавала борг поступово. Вважалося припустимим отримання боргу за допомогою примусу, хитрощів або навіть сили.

Найпоширенішим був *договір купівлі-продажу* Цей правочин вважався дійсним, лише у випадку, коли продавцем був сам власник речі. Купівля-продаж речей високої вартості вимагала обов'язкової присутності свідків. Закони Ману містили заборону продавати товари неналежної якості, так само, як і обважувати покушців. Покупцеві дозволялося повернути товар продавцеві, навіть без жодних поважних причин протягом десяти днів після укладення договору.

Відомі Законам Ману й зобов'язання з завдання шкоди, підставою для виникнення яких вважалося пошкодження майна (втрата худоби пастухом, потрава посівів на ділянці, обнесений огорожею, тощо) або збитки, завдані рухом возів містом. При цьому винний повинен був відшкодувати завдані збитки та сплатити до державної скарбниці штраф у розмірі заподіяної шкоди.

Законами Ману детально унормовувалися *укладення шлюбу та сімейні взаємини*. Шлюб вважався не результатом вільного волевиявлення, а релігійним та моральним обов'язком людей. Його метою було, насамперед, продовження роду. Шлюбний вік чоловіків становив не менше 20 років, дівчат – 8-12 років. Вважалося, що для ідеального шлюбу вік нареченої має становити третину віку нареченого. Вибір нареченого чи нареченої цілком покладався на батьків. При

цьому суворо дотримувалися правила про неприпустимість шлюбу між представниками різних каст. Для дружини Закони встановлювали одношлюбність. Дружині заборонялося залишати свого чоловіка та дітей. Навіть грубий, розпусний чоловік мав бути шанований дружиною.

Загалом, статус жінки-матері в Законах Ману, зберігає пережитки матріархату. Її правове становище ставиться вище за батькове, а також гуру (учителя). Жінці довірялося ведення домашнього господарства: «...Слід доручити їй збирання та витрату майна, [підтримання] чистоти, [виконання] дхарми, приготування їжі, піклування про домашні знаряддя» (IX, ст. 11). Закони вказують на необхідність чемного ставлення до матері. Під загрозою штрафу заборонялося завдавати їй шкоди, сваритися з нею, а тим більше залишати в безпорадному стані (особливо у старості). Разом з тим, Закони закріплювали її підвладне становище: «У дитинстві їй належить бути під владою батька, у молодості – чоловіка, а після його смерті – під владою синів: жінка ніколи не придатна для самостійності» (IX, ст. 3). Таким чином жінка, навіть заміжня, розглядалася як неповноправний суб'єкт права, на якого лише покладалися обов'язки перед чоловіком. Жінка не могла вдруге вийти заміж. Після смерті чоловіка вдова могла стати дружиною брата чоловіка та вести аскетичне життя: харчуватися один раз на день корінням, плодами, квітами. Їй не дозволялось їсти м'ясо, сіль, носити прикраси, яскравий одяг. Зважаючи на це, дружини часто добровільно сходили на похоронне багаття свого чоловіка, здійснюючи обряд «саті» (самоспалення).

Норми кримінально-правової спрямованості у Законах Ману, з одного боку визначаються досить високим для свого часу рівнем розвитку, що виявляється, наприклад, у настановах про форми провини (намір та необережність), про рецидив, співучасть, тяжкість злочину залежно від приналежності потерпілого та винного до певної варни. З іншого боку, закони відбивають факт збереження пережитків минулого, про що свідчить застосування принципу таліона,

ордалій, відповідальності громади за злочин, скоєний на її території, якщо злочинець лишився невідомим тощо.

Серед злочинів, перелічених Законами Ману, на першому місці стоять державні. До них відносять службу ворогам монарха, пролам міської стіни, міських воріт. Повного переліку злочинів цього виду Закони не дають, що є характерною рисою для всіх кодифікацій стародавнього часу.

Більш докладно Законами описано злочини проти власності та проти особи. Серед майнових злочинів у Законах приділено велику увагу крадіжці. Закони чітко розрізняють крадіжку – таємне викрадення майна, та пограбування, вчинене у присутності потерпілого під загрозою застосування до нього фізичного насильства. Заходи, що застосовувалися до злодія, залежали від того, був він затриманий на місці злочину чи ні, здійснювалася крадіжка вдень чи уночі. Покарання мали бути піддані також особи, що бачили крадіжку на власні очі, але не повідомили. Особа, яка приховувала злодія каралася так само як і злочинець.

Закони Ману засуджували будь-яке насильство над особою. Тяжко каралося убивство, а також завдання тілесних ушкоджень. Убивство при самозахисті, охороні жертвних дарунків, захисті жінок та брахмана розглядалося як необхідна оборона і не каралося.

Закони містять чимало статей спрямованих на зміцнення *сімейних відносин*. Встановлювалося суворе покарання за перелюбство, а також за зазіхання на честь жінки.

Покарання відповідно до Законів Ману визначалося як явище, що править людьми та охороняє їх. Вказувалося застосовувати покарання з урахуванням усіх обставин скоєння злочину. Несправедливе покарання «позбавляє неба в іншому світі». Разом з тим, при визначенні покарання за тілесні ушкодження й образи покарання залежало від приналежності винного і потерпілого до варни. Законами Ману визначаються наступні види покарань: страта (для брахмана вона заміняється голінням голови, а інколи і вигнанням) у різних варіантах (посадження на палю, спалення на

ліжку чи в багатті, утоплення, зацькування собаками тощо); тілесні покарання (відрізання пальців, рук, ніг); штрафи; вигнання; ув'язнення та ін. Кровна помста в Законах не згадується, вочевидь вона вже не застосовувалася.

Суд і судовий процес. Верховний суд вершив правитель із брахманами. Існували общинні суди. На місцях функціонували судові колегії, які склалися із трьох чиновників. Як і у Вавилоні, судові процеси не поділялися на кримінальні та цивільні. Сам процес носив змагальний характер. Закони називають вісімнадцять підстав длясудового розгляду. Серед них: несплата боргу, застава або продаж чужого майна, невіддача переданого майна; несплата платні за виконану роботу, порушення угоди, скасування договору купівлі-продажу (суперечка господаря з пастухом; суперечка про межу земельної ділянки, наклеп і образа, крадіжка, насильство, перелюбство; розділ спадщини, гра в кості та укладення пари). Справи розглядалися, виходячи з порядку варн.

Основними доказами були показання свідків. Законами детально регламентувалося їхнє використання. Цінність показань визначалася приналежністю свідка до однієї з варн. Неправдиві свідчення, неповідомлення суду відомостей, що мають для ного вагу, вважалися тяжким гріхом. Зацікавлені особи не могли притягуватися у якості свідків. Не могли бути свідками жінки, «внаслідок мінливості жіночого розуму». За відсутності свідків як докази могли бути застосовувані різноманітні ордалії (випробування водою, вогнем тощо).

§2.5. Китай

Історія Стародавнього Китаю поділяється на чотири періоди, які пов'язані з відповідними династіями правителів:

- царство Шан (Інь) (XVIII ст. до н.е. – XII ст. до н.е.);
- царство Чжоу (XII ст. до н.е. – 221 р. до н.е.);
- царство Цинь (221 р. до н.е. – 207 р. до н.е.);
- царство Хань (206 до н.е. – 220 н.е.).

Давньокитайська цивілізація виникла в II тис. до н.е. у долині ріки Хуанхе, де були сприятливі умови для землеробства та ведення осілого способу життя.

Виникнення державності за династії Шан (пізніше названої Інь) було спричинено необхідністю організації масштабних робіт для побудови зрошувальних каналів, гідравлічних споруд та захисту територій від зовнішніх ворогів. Поступово вожді племені перетворюються на правителів, походження яких обожнювалося. Правитель (*ван*), який вважався «сином неба», мав необмежену владу. В епоху Інь ван стає верховним власником усіх земель.

Наприкінці XII ст. до н.е. царство Інь було завойоване пришлими з заходу чжоуськими племенами, які встановили свій контроль над усім Північним Китаєм. Чжоуський ван (правитель) мав організувати управління величезними територіями. З цією метою він передав завойовані землі в спадкове володіння родичам та приближеній до нього знаті. Разом із землею вони отримували й відповідні титули.

Спершу титульні власники уділів були підвладні центральній владі. Однак у VIII ст. до н.е. вони здобувають фактично повну незалежність від вана, влада якого обмежується лише власним володінням. Місцеві володарі проводять самостійну політику, створюють свій апарат управління, жалують землі за службу вже власним васалам. Це призвело до роздробленості та міжусобної боротьби за владу, яка затягнулася на тривалий час.

Багаторічна міжусобиця призвела до економічного занепаду, великих людських втрат і, нарешті, до усвідомлення необхідності встановлення миру та об'єднання Китаю. Ідеологічною основою об'єднання стало конфуціанство – релігійно-філософське вчення, політична етика якого була спрямована на досягнення внутрішнього миру між верхами і низами суспільства та стабілізації правління. Конфуціанство негативно ставилося до війн та переконувало, що «людей, які живуть далеко і не підкоряються, необхідно

завойовувати за допомогою освіченості й моралі». В епоху Чжаньго розпочинаються процеси економічного і культурного зближення територій, їх об'єднання навколо семи великих китайських царств.

У Vст. до н.е. створюються передумови до об'єднання усіх царств в єдину імперію. Зріст економіки, освоєння нових земель, покращення системи іригаційних споруджень, розвиток товарно-грошових відносин, формування ринку призвело до інтенсивної руйнації общинного й поширення приватного землеволодіння. Наслідком цих процесів стало протиборство двох тенденцій в розвитку суспільства. З одного боку все більш впливовими ставали великі землевласники, які тяжіли до самостійності, а з іншого – зміцнювалася державна влада на землю, що створювало необхідне підґрунтя до централізації й утворення єдиної держави. Врешті, посилення економічної та політичної влади правителя, домінування об'єднаної ідеології у суспільстві призвело до того, що у 221 р. до н.е. царство Цинь переможно завершує війну за об'єднання земель і створення єдиної держави.

Основи соціального укладу та державне управління, які склалися за династії Цинь пізніше було перенесено в Хань, стали традиційними і фактично збереглися у Китаї до буржуазної революції 1911-1913 рр.

Суспільний устрій. Особливості розвитку давньокитайського суспільства визначалися існуванням у ньому протягом багатьох століть двох незмінних соціальних інститутів: селянської общини, яка всіляко підтримувала своїх членів, водночас здійснювала жорстокий контроль над їхніми поглядами та вчинками та величезною бюрократичною ієрархією, яка виявлялася в системі складних соціальних рангів.

Вище положення в суспільстві займала родова аристократія, до якої входили: верховний правитель, його родичі, наближені, місцевих правителів разом з їх родичами та наближеними, а також глав родових і кланових об'єднань.

На щабель нижче соціальної ієрархії перебувала знать підкорених племен. У залежності від наближення до вана службові особи мали титули, що надавали їм відповідні привілеї. Більшість населення склали вільні общинники. До безправного населення належали раби. Існувало дві категорії рабів: державні й приватні. Джерелами рабства були: полон, продаж за борги, покарання за злочин, отримання у якості данини, у наслідок застосування принципу колективної відповідальності тощо.

З ускладненням управлінських функцій в епоху Чжоу формується ще одне привілейована верства – чиновництво.

Особливістю китайського суспільства того часу було те, що у ньому склалися різноманітні соціальні групи. Основна маса населення – робітники, ремісники, позбавлені повністю чи частково власності на землю або на інші засоби виробництва, орендарі, селяни і т.п. – відносилася до низів. Титулована знать, ранжируване чиновництво, великі землевласники, купці і т.п. – склали еліту суспільства

Різниця між цими соціальними прошарками визначалася у праві. «Благородні мужі» законом та традицією протиставлялися «простолюдинам» (вільним селянам, ремісникам) і «низьким» (рабам, кріпосним).

Державний лад. Стародавній Китай – класична східна деспотична держава. Деспотичні риси правління почали проявлятися ще в царстві Ін, де не існувало чітко визначеного порядку престолонаслідування. Наприкінці правління Ін престол передавався старшому сину. У цей час склався ранжируваний адміністративний апарат, у якому посади чиновників теж стали спадковими.

В ранньочжоуському Китаї сакралізація влади й особистості вана остаточно була завершена. Ван мав титул «син неба». Його називали «батьком і матір'ю» своїх підданих.

Центром управління в чжоуському Китаї був двір вана. Наближений до вана управитель (*цзай*) разом зі своїм

штатом чиновників був провідником волі правителя у палаці, відав палацовими ремісниками, слідкував за храмами предків вана. Особливий статус мали стольники (*ь-фу*), які задовольняли особисті потреби вана, виконували спеціальні доручення адміністративного та військового характеру. Низка посад пов'язувалася з функціями контролю над державною господарською діяльністю. Наприклад, ліси, річки й озера, пасовища були об'єктами відповідальності «наглядача земель».

До складу близьких радників вана входили командуючий військом, головний жрець, великий ворожбит. Обслуговував правителя великий штат писарів: старші, які записували промови монарха, та молодші, які писали його укази, рішення у судових справах.

Вищих посадовців ван призначав сам. Основними відомствами були фінансове, військове і контрольне. Центральний управлінський апарат складався з міністрів, збирачів податків, цензорів, головних судій, військових начальників. Він виконував три важливі функції: контроль та організацію робіт щодо обслуговування іригаційних робіт й зрошувальної системи, збір податків, ведення війн. Посадові особи поділялись на вищих цивільних сановників та воєнних чиновників

Зміцненню влади правителя сприяли реформи, які провів радник вана легіст *Шан Ян* (390-338 рр. до н.е.). Він запровадив основні принципи управління державою: 1) у єдиній системі впливу правителя на народ через «настанови, нагороди та покарання» перевага має бути віддана покаранням, оскільки саме страх перед загрозою їх застосування утримує від розколу суспільство і змушує людей виконувати закон; 2) жорстоко карати навіть за незначні порушення наказів правителя, оскільки суворі покарання – це єдиний спосіб управління народом; 3) людина не може існувати поза рамками суворих та жорстоких покарань, тому впровадження обов'язкових превентивних заходів (доноси, спостереження та ін.) та колективної

відповідальності – необхідна складова «хорошого управління» державою.

Реформи Шан Яна стосувалися багатьох сфер життя. Старі титули ліквідувалися, дозволявся продаж землі, що стало руйнівним для общинного землеволодіння. Прискорив розпад общини закон про примусове дроблення великих родин. З метою централізації держави проведено адміністративний поділ за територіальною ознакою. Змінилася податкова система: було впроваджено новий податок, розмір якого залежав від кількості оброблюваної землі. В армії вводилося вісімнадцять ступенів відзнак, які надавалися не за знатність походження, а за хоробрість у бою.

За часів династії Цинь склалася могутня централізована деспотична імперія, яка управлялася імператором. Влада імператора (*ді*) вважалася божественною. Імператор став символом об'єднання країни. Спеціальні державні органи, проведенням особливих ритуалів та обрядів пропагували й підтримували міф про божественне походження «сина неба». Імператор уособлював законодавчу і судову влади, був вищим суддею, призначав вищих чиновників центрального та місцевого апарату.

Армія відігривала значну роль, оскільки відбувалися постійні війни та селянські повстання. Поступово формувалося постійне військо, яке знаходилося на утриманні казни. Спершу вона складалася з охоронців імператора та частин, які охороняли столицю. На армію покладалися та ж *поліцейські функції*. В імперії Цинь існувала військова повинність. Чоловіки від 23 до 56 років, мали пройти річну підготовку, нести протягом року гарнізону службу і місяць служити в ополченні за місцем проживання. Без визначеного терміну служби на охорону кордону відправлялися злочинці, бродячі торговці, у якості покарання за службовий злочин чиновники та позбавленні волі за борги.

Соціальні протиріччя в імперії Цинь призводили до повстань. У 207-206 рр. до н.е. масштабне селянське повстання

призвело до загибелі Цинської монархії. Засновником нової династії Хань став один із ватажків цього повстання, сільський староста Лю Баі. Проте народні заворушення не вщухали, що змушувало проводити реформи. Найбільш значущими стали реформи Ван Мана, який захопив владу в результаті державного перевороту в 9 р. н.е. та проголосив себе імператором.

Ван Ман провів низку реформ. Так, було заборонено купівлю-продаж землі та скасовувалась приватна власність на землю. Власником усіх земель оголошувався імператор; відроджувалася система общинного землеволодіння. Заборонялося приватне рабоволодіння, всі раби ставали державними. Було проведено грошову та податкову реформи. Ван Ман намагався контролювати усі джерела прибутків і створити міцну бюрократичну імперію. Однак впроваджені зміни мали зворотній ефект, оскільки великі землевласники саботували реформи. Це призвело до глибокої економічної та соціальної кризи в державі, що, врешті, призвело й до політичної нестабільності. Розпочинаються селянські бунти, які призвели до остаточної руйнації господарської системи країни. В 220 р. єдина Ханська імперія була зруйнована – вона розпалася на три самостійних царства, період існування яких отримав назву Чжаньго (Три царства).

Право. Головними об'єктами права власності в Стародавньому Китаї були земля і раби. Земля в період царства Інь – власність вана, наближені до нього отримували право користування землями, подарованими монархом. У царстві Чжоу земля стає приватною власністю, а з середини I ст. до н.е., у багатьох царствах періоду Цинь укладаються торгівельні угоди із землею, швидкими темпами розвивається приватне землеволодіння за рахунок перерозподілу земельного фонду та переходу його у власність нової знаті. В період Хань спроба ліквідувати приватне землеволодіння та встановити єдиного власника на землю в особі вана призвела до розпаду великої імперії.

В царстві Інь раби вважаються державною власністю. Купівлі-продажу рабів не було. В добу Чжоу вже дозволялося обмін та купівля рабів. З V ст. до н.е. раби поділяються на державних і приватних. В період Цинь дозволялася вільна торгівля рабами.

Існували різні *види договорів*: міни, купівлі-продажу, дарування, позики, оренди землі, особистого найму і т.д.

Договір купівлі-продажу складався у письмовій формі з обов'язковою сплатою мита. Достатньо розповсюдженим був договір дарування: землі, рабів, зброї та іншого майна. Договір позики, який з'являється в період Чжаньго, оформлювався борговою розпискою. З'являється лихварство, боргове рабство. З V ст. поширюється практика складання договору оренди землі.

Шлюб укладався за згодою батьків. Чоловік у сім'ї мав абсолютну владу. Дозволялося багатоженство. Дружина повністю залежала від влади чоловіка, не мала права мати особистого майна. Право спадкування вона мала, однак воно було обмеженим.

Перелік *видів злочинів*, які називають джерела права надзвичайно великий. Серед них: державні злочини (повстання, змова); релігійні (шаманства, викидання попелу на вулицю), злочини проти особи (вбивство, завдання тілесних ушкоджень), злочини проти власності (крадіжка, грабіж), військові злочини (неявка в установлений строк на місце збору, дезертирство) тощо.

У Стародавньому Китаї *покарання (бао)* розумілося як вчинення належної відплати за скоєне – за принципом таліона. Широко застосовувалася кровна помста. Але поступово система тілесних покарань і широке застосування смертної кари, яка здійснювалась безпосередньо органами державної влади, все ж витіснили цей звичай.

Разом з тим, покарання відзначалися своєю жорстокістю – страта, наприклад, загрожувала як за спробу підняти повстання чи змову проти правителя, так і за пияцтво.

В Уложенні про покарання часів чжоуського Му-вана (X ст. до н.е.) налічувалось близько 3000 статей і передбачалась кваліфікована розроблена система злочинів і покарань, за якою розрізняють п'ять основних покарань: «*сін*» (клеймо тушшю на обличчі); «*фей син*» (відрізування ніг); «*сісін*» (відрізували носа); «*чужин*» (кастрація для чоловіків і перетворення у рабинь жінок); «*данисин*» (відрубання голови). Проте джерела того часу інформують про наявність багатьох інших покарань: смертну кару у вигляді розрубання тіла наполовину, спалення, четвертування, відрізання вух, пальців, колінних чашечок, обернення у рабство, татуювання та відправлення на тяжкі роботи до копалень, державних майстерень, на будівництво різноманітних споруд тощо. Широко практикувалось побиття палицями – тонкими або товстими – від 100 до 500 ударів. 500 ударів товстими палицями було рівносильним смертній карі.⁶

Давньокитайське право передбачало пом'якшувальні і обтяжуючі обставини. Поняття неосудності не було відомим. Зрештою, включення тих чи інших протиправних дій до списку злочинів, визначення міри покарань за них залежали від цілого комплексу обставин, насамперед, від домінування правових концепцій: конфуціанства чи легізму, від суб'єктивної волі імператора і суддів та ін. Цей список постійно змінювався, переважно поповнювався, часто мав невизначений характер.⁷

У царстві Цинь наказом Шан Яна завершилося становлення *принципу колективної відповідальності й колективного покарання* в китайському праві. Доноси розцінювались як вагомий вчинок на користь державі й слугували зміцненню влади правителя. Колективна відповідальність,

⁶ Велика Є.С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу. *Право і безпека*. 2010. № 5 (37). С. 59-60.

⁷ Логвиненко Є.С. Розуміння покарання в філософських і політико-правових ученнях Стародавнього Китаю. *Право і безпека* 2019. № 1 (72). С. 65-71

як фактор залякування, стримувала підданих від негативних відносно влади проявів.

За злочини визначалось суворе покарання – знищення трьох поколінь. Усе населення було поділено на об'єднання з п'яти у й десяти дворів. Члени об'єднань відповідали один за одного та зобов'язані були стежити за діями кожного мешканця свого у чи . У разі порушення закону або скоєння злочину члени об'єднання мали негайно повідомляти про це місцеву владу. Вказувалось, що «того, хто не донесе про злочинця, розрубують навпіл; той, хто донесе про злочинця, буде нагороджений так само, як і той, що відрубав голову ворога» (отримає ранг знатності). Тому, за переховування злочинця, загрожувало покарання як за перехід на бік ворога. Зрадника карали смертю, а членів сім'ї позбавляли волі та обертали на державних рабів.⁸

Суд і судовий процес. Вищою судовою інстанцією був імператор. Судові функції на місцях виконували представники місцевої адміністрації.

Багаточисленний апарат державних чиновників включав сановників, які розшукували злочинців, займалися виявленням крадіїв, вели боротьбу з розбійниками в країні, були начальниками тюрем та відповідали за утримання арештантів, судові виконавці тощо.

Судовий процес у царствах Шан і Чжоу мав звинувачувально-змагальний характер. Пізніше цей вид процесу було доповнено елементами розшуку, який спершу застосовувався лише у випадках скоєння злочину рабами.

При визначенні покарання, насамперед, враховувалась реальність загрози існуючій владі. Найбільш небезпечними вважались злочини, які становили загрози правителю, а менш небезпечними – суспільству.

---

⁸ Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. С. 59, 93-94.

Контрольні питання:

Які основні риси державного ладу в країнах Стародавнього Сходу?

Охарактеризуйте правовий статус населення держав Стародавнього Сходу.

Дайте загальну характеристику джерел права держав Стародавнього Сходу

Дайте загальну характеристику Законів царя Хаммурапі

Злочини та покарання за Законами Хаммурапі

Дайте загальну характеристику Законів Ману

Злочини та покарання в Стародавній Індії

Визначте особливості становлення і розвитку держави в Стародавньому Китаї

Які особливості права Стародавнього Китаю?

Злочини та покарання в Стародавньому Китаї

Рекомендована література:

Основна:

1. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 730 с
2. Грубінко А. В Історія держави і права зарубіжних країн : Навчальний посібник. Тернопіль, 2010. 392 с.
3. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2013. 658 с.
4. Закони царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.). *Історія держави і права зарубіжних країн* : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 8–35.
5. Закони Ману. Москва: Эксмо-Пресс, 2002. 496 с.
6. Захарченко П. П. Історія держави та права України. Навчальний посібник. Київ : Університет Україна, 2005. 208 с.

7. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Вид. 5-те, допов. Київ : Атіка, 2006. 680 с.
8. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій. Ірпінь : ДПА України, 2001. 232 с.
9. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн. Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти. Харків: Право, 1999. 416 с.

Додаткова:

1. Велика Є. С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу. *Право і Безпека – Pravo Bezpeka*. 2010. № 5 (37). С. 57-61.
2. Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммураби. Москва : Товарищество А. А. Левенсона, 1914. 88 с.
3. Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. Москва : Изд-во вост. лит., 1959. 304 с.
4. Крашенинникова Н. А. Происхождение права в Древней Индии. *Правоведение*. 1977. № 1. С. 85-93.
5. Кучера С. Р. История, культура и право Древнего Китая : собр. тр. Москва : Наталис, 2012. 416 с.
6. Логвиненко Є. С. Джерела дослідження інституту покарання в праві держав давньосхідних цивілізацій. *Правові новели*. № 9. С. 34-39.
7. Логвиненко Є. С. Розуміння покарання в філософських і політико-правових ученнях Стародавнього Китаю. *Право і безпека*. 2019. № 1 (72). С. 65-71.
8. Логвиненко Є. С. Смертна кара у Стародавньому Єгипті. *Підприємництво, господарство і право* 2019. № 6. С. 225-229.
9. Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А.М., 2019. 252 с.
10. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования). Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. 357 с.
11. Льюис М. Э. Империи Древнего Китая. От Цинь к Хань. Великая смена династий / пер. с англ. С. А. Белоусова. Москва : Центрполиграф, 2016. 415 с.

12. Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221-202 гг. до н. э.). Москва : Вост. лит., 1962. 243 с
13. Рогожин А. И., Страхов Н. Н. История государства и права рабовладельческого Китая. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. 91 с
14. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. 384 с. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. 384 с.
15. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта. Москва : Зерцало-М, 2011. 512 с.
16. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти. 3-тє вид., стер. Львів : Новий Світ – 2000, 2008. 480 с.
17. Шарпен Д. Хаммурапи, царь Вавилона. Москва : РГГУ, 2013. 318 с.
18. Якобсон В. А. Возникновение писаного права в Древней Месопотамии *Вестник древней истории*. 1981. № 4. С. 9-20.